

YEŞİLALİÇ URARTU KUTSAL ALANI VE KALESİ

Veli Sevin — Oktay Belli

Doğu Anadolu'da Urartu uygarlığı ile ilgili çalışmalar 19. yüzyıldan beri devam etmekte ve özellikle son yıllarda sayıları giderek artan yayınlar sayesinde, sözü geçen uygarlık hakkında yavaş yavaş daha emin bilgilere sahip olmaktayız. Krallığın iki başkentini içine alan Van ili ve çevresinde de Urartu araştırmaları uzun yıllardan beri devam etmektedir. Ancak, aşağıdaki satırlarda görüleceği üzere, Urartu kültürü bakımından büyük bir önem taşıyan Van yakınlarındaki Yeşilalıç hakkında ise yanlış, eksik ve yetersiz bilgilerden başka birşey yoktur.

Yeşilalıç, Van ilinin kuşuçuğu 60 km doğusunda, Özalp ilçesinin güneyinde yer almakta¹, Van'a Özalp üzerinden 92 km uzunluğunda stabilize bir yolla bağlı bulunmaktadır² (Lev. I). Bugünkü Yeşilalıç (eski Pagan) köyünün kuşuçuğu 1 km kadar güneyindeki kale ve kutsal alan, günümüzde önemini büyük ölçüde yitirmiş olan Özalp - Hoşap ve Hoşap - Kotur yolları üzerinde³ ve bu yolun 600 m kuzeyinde, Nazarabad dağının (2 546 m) güney etekleri üzerinde yer almaktadır (Lev. II, III, IV/1). Ermenice kaynaklarda *Aşotakert* ya da *Aschrut-Darga* adıyla geçmektedir.

Pagan harabelerinin kaşifinin Prof. Joseph Wünsch olduğu kabul edilmektedir⁴ : 6 haziran 1882 tarihinde yapılan bu ziyaret sıra-

---

1 Yeşilalıç köyü ve harabelerine 19. yüzyılın son çeyreğinden bu yana ilk kez Oktay Belli gitmiş (1970), aynı yerde 1972 yılı ağustos ayı içinde Prof. Dr. Afif Erzen ve bu satırların yazarlarınca bir araştırma yapılmıştır. Bu araştırmayı organize eden Prof. Dr. Afif Erzen'e teşekkürü bir borç biliriz.

2 Özalp'ten yola çıkılarak, güneye doğru Emek, Gültepe, Bağnaçık (Pars), Sallahane köyleri ve Akgöl gölü geçildikten sonra Yeşilalıç'a ulaşılabilir.

3 O. Blau, Dr. Auriema's Reiserouten in Kurdistan, *Peterman Geographische Mitteilungen* 1863, 166.

4 J. Oppert, *ZA* 2, 1887, 105; Lehmann-Haupt 1926, 38; HChI, 4, No. 8.

sında, niş içinde yer alan yazıtın estampajı da alınmış olduğundan, Yeşilalıç yazıtı 1886 yılında D.H. Müller tarafından yayınlanmış⁵, daha sonra W. Belck⁶ ve Lehmann-Haupt⁷ tarafından da ziyaret edilmiştir. C.A. Burney, Van ve civarında yaptığı araştırma gezileri sırasında Yeşilalıç'a uğramamış, hatta bu yerin adından dahi söz etmemiştir⁸. Ancak bu ilk araştırmacılar daha çok buradaki yazıtla ilgilenmişler fakat henedense kale ve kutsal alan hakkında hiç bir ayrıntılı bilgi vermemişlerdir : Örneğin, Van ve civarını adım adım gezen Lehmann-Haupt bile, Aşotkert'in Özalp'ten Hoşap'a ulaşan yol üzerinde bulunduğunu bildirmekle yetinmektedir⁹. Bu durumu göz önünde tutarak, Yeşilalıç'ın mimarî özelliklerini ayrıntılı bir şekilde tanıtmayı hedef bildik.

Yeşilalıç harabelerini «kutsal alan» ve «kale» olmak üzere iki kısımda incelemek gereklidir.

Kalenin 100 m kadar doğusunda yer alan kutsal alan bir kayalığın etekleri üzerinde kurulmuş olup, yüzü güneye bakmakta ve yoldan tüm görkemiyle görülebilmektedir (Lev. IV/1-2). Burada kayalara oyulmuş, dikdörtgen şekilli ve etrafı iki basamaklı bir çerçeve ile çevrilmiş anıtsal niş bulunmaktadır (Lev. IV/3). 1.30 m derinliğindeki bu nişin önünde ise yine kayalara oyulmuş küçük bir platform yer almaktadır. Bu küçük platform ve arkasındaki nişe, güneyden, kayalara oyulmuş bir merdiven aracılığıyla ulaşılabilir (Res. 1; Lev. IV/3; V/1, 3). Hemen anlaşılacağı gibi, bu büyük anıtsal niş Toprakkale'nin batısında, Zimzim dağının etekleri üzerindeki «Mithra Kapısı» olarak da bilinen ünlü *Meherkapı* nişine büyük bir benzerlik göstermektedir¹⁰ (Lev. V/2, 4). Ancak, gerek

5 Die Keilinschrift von Aschrut-Darga, *Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften* 36, 1886, 1-13; biz bu makaleyi tüm araştırmalarımıza karşın ne yazık ki görme olanağını bulamadık. Ancak gerek J. Oppert'in (ZA 2, 1887, 105-108) bu makale hakkında yazdığı yazıdan ve gerekse D.H. Müller'in, J. Oppert'in yazısına cevaben kaleme aldığı kısa makalesinden (ZA 2, 1887, 223-236) de anlaşılacağı üzere Müller, sözü edilen çahşmasında buradaki çivi yazılı yazıtı incelemiş, arkeolojik kalıntılarla fazla ilgilenmemiştir. Ayrıca bk. N. Adontz, *Histoire de l'Arménie*, 1946, 147 vd.

6 *Verhandlungen der Berliner Anthropol. Gesell. (Zeitschrift f. Ethnol.)*, 1893, 79.

7 Lehmann-Haupt 1926, 38.

8 Burney 1957, 37-53; AS 10, 1960, 177-196.

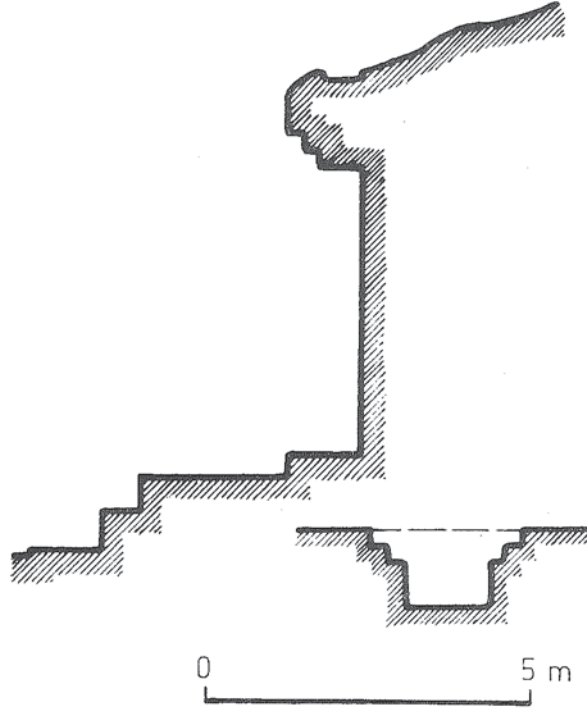
9 Lehmann-Haupt 1926, 38.

10 Meherkapı nişi bugün halk arasında bir kutsal alan olarak önemini korumaktadır: bk. Schulz 1840, 305; *Van İl Yıllığı*, 1973, 117.

nişin önünde yer alan platform ve gerekse platforma ulaşan taş merdivenlerin varlığı yönünden, Yeşilalıç nişi Meherkapı nişinden ayrılmaktadır. Her iki niş boyutları bakımından karşılaştırılacak olursa, Yeşilalıç nişinin Meherkapı'dan 1.00 m kadar daha yüksek olduğu ortaya çıkar :

	<i>Yeşilalıç</i>	<i>Meherkapı</i>
Dış çerçeve :	5.10 x 2.40 m	4.10 x 2.61 m
Orta çerçeve :	4.80 x 1.80 m	3.85 x 2.13 m
İç çerçeve :	4.60 x 1.20 m	3.59 x 1.70 m

Her iki nişin de cepheleri güneye dönüktür¹¹.

Res. 1

11 Bizim bildiğimiz buna benzer, fakat onlar da içlerinde birer kabartma taşmaları nedeniyle Yeşilalıç ve Meherkapı'dan ayrılan öteki iki dikdörtgen şekilli kaya nişinden biri Malazgirt yakınında (Burney-Lang, res. 54), Urartular'a ait olması çok şüpheli görülen diğeri

Köylülerce «Taş Kapı» ya da «Derge-i Aşot» (Aşot Kapısı) adı verilen ve bugün bile kutsal bir yer olarak kabul edilen Yeşilalıç kutsal alanına, Hıristiyanlar tarafından da saygı duyulduğunu, nişin sağ ve sol yüzü üzerine kazınarak çizilmiş haçlardan gayet açık bir şekilde anlamak mümkündür.

Tamamen Urartular'a özgü bir özellik gibi görünen¹² kapı şeklindeki bu nişlerin¹³, Urartu dinsel inanışına göre, kayalıkların içine açılan kapıları ifade etmiş olmaları ve buralardan tanrıların çıkacaklarına inanılmış olması çok mümkündür¹⁴. Örneğin, yerli Hıristiyan efsanesine göre, Meherkapı nişi Paskalya'nın yedinci günü ya da St. Jean bayramında açılırdı¹⁵; Türk-İslâm efsanesine göre ise, bunun bir «hazine kapısı» olduğu kabul edilerek, kapının her cuma günü açıldığına inanılır¹⁶. Diğer bir İslâm efsanesine göre de, Hazreti Ali'nin atının kapı görünümündeki kayanın içinde bulunduğu ve kapının yanındaki su birikintisinin ise bu atın sidiği olduğu kabul edilir¹⁷. Hıristiyan ve İslâm efsanelerinden anlaşılacağı gibi, bu tip taş kapıların açılacağına bugün bile inanılmaktadır.

Bugünkü bilgilerimize göre, bu tipte, dikdörtgen şekilli kaya nişleri yalnızca bu iki baba-oğulun ortak krallık devirlerine aittir ve biri Toprakkale yakınlarındaki Meherkapı'da, öteki de Yeşilalıç'ta yer almaktadır. İçlerinde yazıt yerine birer kabartma taşıyan ve daha sonra ortaya çıkacak kabartmalı Phryg kay nişlerini¹⁸ etkilemiş olması kuvvetle muhtemel görülen Malazgirt ve Herir-Batas nişleri ise daha değişik özelliklere sahiptirler¹⁹.

de Ruvandiz yakınlarındaki Herir-Batas'tadır (Lehmann-Haupt 1926, 276 vdd.; H. Th. Bossert, *Altanatolien*, 90, res. 1161; N.C. Debevoise, *JNES* 1, 1942, 88 vdd., lev. I b; krşl. C.A. Burney, *AS* 8, 1958, 211 vdd.; Bilgiç — Ögün 1964, not 42.

12 Beran 1961, 634.

13 Seidl. 1974, 116.

14 Piotrovskii 1959, 225; A. Goetze, *Kleinasien*, 197; Tarhan — Sevin 1975, 395 vdd.

15 Schulz 1840, 301, 305.

16 *Van İl Yıllığı*, 1973, 117.

17 *Aynı eser*, 117.

18 C.H.E. Haspels, *The Highland of Phrygia II*, 1971, res. 159, 184.

19 Urartu uygarlığında ayrıca, üzerleri kavisli/kemerli nişlere de rastlanmaktadır (bk. M. Riemschneider, *Das Reich am Ararat*, 1966, lev. 16; Burney-Lang, res. 48), ki bu tip nişlerin ortaya çıkışı tartışma konusudur (Lehmann-Haupt 1926, 153; krşl. F. Schachermeyr, Tuschpa, M. Ebert, *RV* 13, 1929, 495). Yakın Doğu'da M.Ö. 3. binyıla değin gittiği bilinen

Yeşilaliç'teki nişin içinde ve üst tarafta, ilk beş satırı altıncı ve onuncu satırlar arasında aynen yinelenmiş bulunan bir yazıt yer almaktadır (Lev. V/1), ki çevirisi aynen şöyledir²⁰ :

- I. *Sarduri'nin oğlu İşpuini (ve) İşpuini'nin oğlu Menua efendisi Haldi'ye bir Haldi su-si'si inşa etti.*
- II. *Haldi'nin kudretiyle (ben) İşpuini, Sarduri'nin oğlu, kuvvetli kral, büyük kral, Bianili ülkelerinin kralı, Tuşpa kentinin egemeni (efendisi).*
- III. *0 (=İşpuini) yeni kurban adakları için nizamname düzenledi : Küçük bir koyunu Haldi'ye parçalarlar (?) (ve de) bir boğayı Haldi'ye keserler, bir inek Úarubani'ye, bir koyun Haldi KÁ sine (ve) bir koyun Haldi silahlarına.*

Yazıttan anlaşılacağı gibi, Yeşilaliç kutsal alanı M.Ö. 9. yüzyılın son çeyreği içinde, İşpuini ve Menua tarafından yaptırılmıştır. Bu duruma göre, Yeşilaliç kutsal alanı ile Meherkapı nişi çağdaştır ve her ikisi de İşpuini ve oğlu Menua'nın ortak krallıkları zamanında yapılmıştır²¹. Yeşilaliç yazıtında açıkça görüldüğü üzere, başta her iki kralın adı belirtilmişse de devamında fiil tekil formundadır ve bu suretle yapıları ve dinsel reformu yaptıran esas kişinin İşpuini olduğu ifade edilmiş olmaktadır²². Ortak kralların adlarının Kelişin²³, Kalatgah²⁴ ve Yeşilaliç yazıtlarındaki sunuluş benzerliğine dayanarak, yazıtımızın, İşpuini-Menua ortak krallığının başlangıcına doğru yapıldığını sanmaktayız, ki bu duruma Meherkapı yazıtında rastlamak mümkün değildir.

Yeşilaliç ve Meherkapı yazıtları incelendiğinde dikkati çeken husus İşpuini ve Menua'nın Yeşilaliç'ta Haldi'ye bir *su-si*, Meher-

kavisli/kemerli kapı geleneğinin Urartu'ya pek erken tarihlerden itibaren girerek (W. Kleiss, *AMI N.F.* 5, 1972, 151, res. 23; lev. 37/3., E. von Schuler, *AMI N.F.* 5, 1972, 122 vdd., lev. 30/2) dinsel ve sivil yapılarda kesintisiz olarak M.Ö. 7. yüzyıla değin kullanıldığı anlaşılmaktadır : bk. Tarhan — Sevin 1975, 398 vdd.

20 HChI No. 8; UKN No. 25.

21 Bk. HChI No. 10; UKN No. 27; karşı. Piotrovskii 1959, 221; van Loon 1966, 11.

22 HChI 57, not 4; Balkan 1960, 141.

23 Bk. HChI No. 9; UKN No. 19.

24 M. van Loon, *JNES* 34, 1975, 204.

kapı'da ise bir *KÁ*²⁵ yaptırdıklarını söylemiş olmalarıdır. Halbuki, yukarıda belirtmiş olduğumuz üzere, Meherkapı ve Yeşilalıç aslında birbirinin aynı birer dikdörtgen kaya nişinden ibarettirler. Bu durumda akla şöyle bir soru gelmektedir : Acaba aynı tipteki bir niş için niçin bu iki değişik terim kullanılmıştır ?

Bilindiği gibi *KÁ* (Akatça okunuşuyla *bābu*), çivi yazısında kapı ideogramıdır; *su-si* ise bazen «çadır-kutsal yer»²⁶, bazen bir «kült yapısı» (*eine Art von Kultanlage = Gebäude*)²⁷ ve bazen de kare *cella*'lı Urartu tapınağı olarak kabul edilmektedir²⁸. Bazıları ise, Arin-Berd'teki (Erebuni) dikdörtgen planlı tapınağı —yazıtına dayanarak— *su-si* tipinde tapınak olarak tanımlamak isterler²⁹. Yeşilalıç yazıtının beşinci satırında Haldi'nin *KÁ* sinden de söz edilmektedir; bu durumda Yeşilalıç yazıtında hem *KÁ* ve hem de *su-si* terimlerinin yanyana belirtilmiş olduğu görülür.

Yeşilalıç ve Meherkapı karşılaştırılacak olursa, Meherkapı'nın, yukarıda belirtmiş olduğumuz gibi, Yeşilalıç'tan bazı noktalarda ayrıldığı görülmektedir : Örneğin, Meherkapı nişi erişilmesi güç bir kayalık üzerinde münferit olarak yapılmıştır, nişe ulaşan hiç bir yol ya da merdiven tesisatına sahip değildir (Lev. VI). Halbuki Yeşilalıç'ta durum tamamen farklıdır; nişe ve önündeki küçük platforma kayalara oyulmuş merdivenler aracılığıyla rahatça ulaşılabilir (Lev. IV/3; V/3). Bunlardan ayrı olarak, Meherkapı nişinin ön kısmında ve nişin solunda, kayalara oyulmuş alttaki geniş, üstteki ise dar, düzgün olmayan dikdörtgen şekilli bir kısım vardır (Lev. V/4; VI) ki Lehmann-Haupt bu ve buna benzer nişleri «*Opfernischen*» (kurban nişleri) olarak tanımlamaktadır³⁰. Anlaşılacağı gibi, Meherkapı yalnızca büyük niş ve biraz sağındaki kurban nişinden meydana gelmektedir.

25 HChI No. 10; UKN No. 27.

26 HChI 200, 239; Balkan 1960, 142.

27 Melikişvili 1971, 86; P. Hulin, *AS* 10, 1960, not 9.

28 B.B. Piotrovskii, *Urartu* (Mundi), 132, 136 ve 160; B. Hrouda, *Vorderasien* I, 225, 258; Patnos'ta tapınağı ifade etmek için yalnızca (É) kullanılmıştır : bk. Balkan 1960, 139.

29 K.L. Oghanesyan, *Arin-Berd* I, 1961, 24 vdd.; *Sovietskaya Arkheologii* 3, 1960, 292 vdd.; Bilgiç — Ögün 1964, 80, not 32; T. Özgüç, *Altın-tepe* I, 13, not 24; karşı. A. Erzen, *Türk Tarih Kongresi* 7, 1973, 68.

30 Lehmann-Haupt 1926, 157.

Yeşilaliç'a gelince, burada büyük nişin yine solunda (doğuda) ve 7.00 m kadar uzaklıkta, uçu doğu-batı ve biraz aşağıda, güneyde de üçü kuzey-güney yönünde uzanan altı adet taş stel yuvası yer almaktadır (Lev. VII/1-2). Her biri birbirinden ortalama 0.50 m uzaklıkta yer alan stel yuvarları 0.30 x 0.20 m boyutlarına ve 0.20 m derinliğe sahiptirler (Res. 2)³¹. Kaya işlenerek önce düz bir yüzey elde edilmiş, sonra da bu düzgün yüzey üzerine stel yuvaları eşit aralıklarla oyulmuştur : Taş stellere ait hiç bir iz yoktur. Ancak kuzey-güney yönünde sıralanmış stellerin yüzlerinin batıya, kaleye, doğu-batı yönünde sıralanmış olanların ise güneye, yola doğru bakmakta oldukları kolayca anlaşılmaktadır; çünkü steller, önlerindeki çok dar olan platformlara —belki Altın-tepe'de olduğu gibi—³² bir kurban sunağı konabilecek yer bırakmak için, arkalarındaki kaya yüzüne yakın olarak yerleştirilmişlerdir. Stel yuvalarının düzenlenişlerindeki uyuma bakılarak, her üçlü stel grubunun bir defada diktilmiş olduğunu, yani çeşitli zamanlarda eklentiler yapılmadığını çıkarmak mümkündür. Ancak yazıtta, Urartu dilinde *N₄puluşi(e)* adı verilen stellerden³³ hiç söz edilmediği için bu konuyu aydınlatmağa olanak yoktur³⁴.

Ayrıca anıtsal nişin güney ve güney-batısında görülen, kayalar üzerindeki derin olmayan yuvarlak çukurlukların, çok sayıdaki Hitit ve Geç Hitit taş anıtlarından bilindiği gibi, kütle ilgili işlevlerinin olduğu kabul edilebilir³⁵.

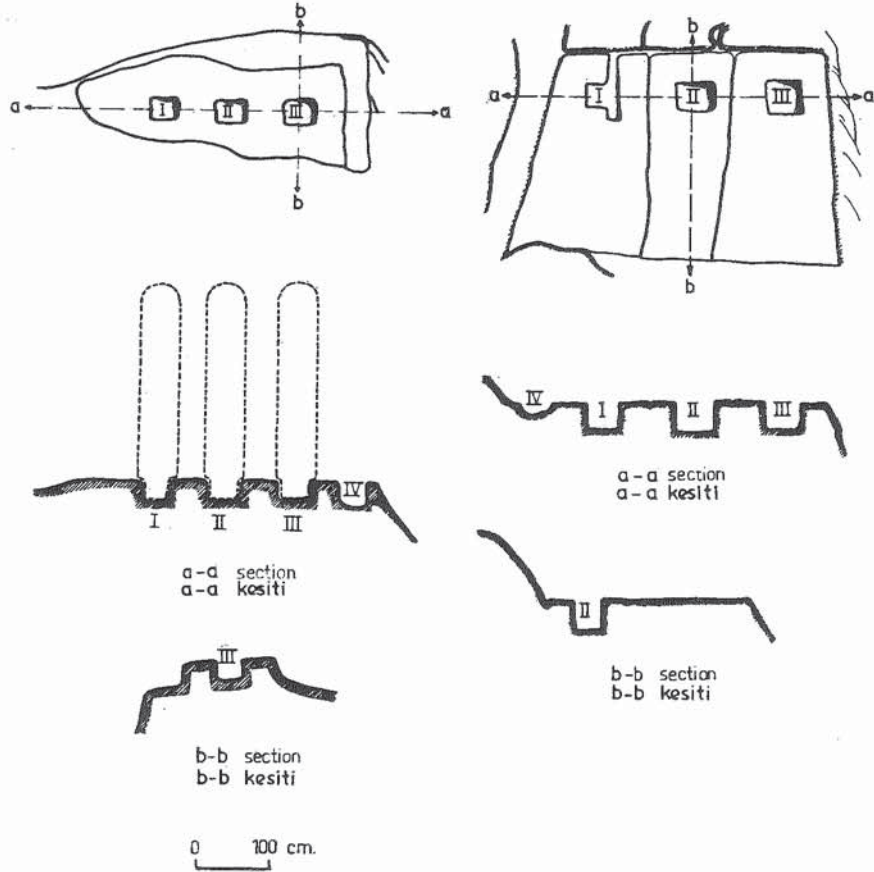
31 Krşl. CIC 2, 94, res. 15.

32 T. Özgüç, Altın-tepe II, res. 29.

33 HChI 197; Piotrovskii 1959, 229; Melikişvili 1971, 85.

34 Stellere ibadetin Urartu krallığında çok yaygın olduğu bilinmektedir (CIC 2, 118, res. 20; Lehmann-Haupt, *Armenien* II/2, 594 ve 598; Piotrovskii 1959, 229; Beran 1961, 634; T. Özgüç, *Altın-tepe II*, res. 29). Anadolu'da M.Ö. II. binyıldan beri kullanıldığını bildiğimiz stellere (T. ve N. Özgüç, *Karahöyük Hafriyatı Raporu*, 1947, 69 vdd., lev. X/1-3; M. Darga, *RHA* 24, 1969, 16, lev. I, II/a-b) aynı binyıla tarihlenen Mari, Gezer, Hazor ve Byblos'ta da rastlanılmıştır (O.W. Muscarella, *JA* 75, 1971, 264). Biraz daha kaba olmakla birlikte, bu tipte steller Hasanlı IV'te Burned Building II'nin önünde de saptanmıştır (W.M. Summer, *Archaeology* 26, 1973, 303). Burney Altın-tepe stellerini Hasanlı'daki erken stellerle karşılaştırmak ister (Burney-Lang 149). Bu tipteki stellere ibadetin Phrygia'da da var olduğu Boğazköy kazıları sayesinde anlaşılmıştır : bk. P. Neve, *TürkArkDerğ* 18, 1969, res. 9/a-d.

35 Bk. D. Ussishkin, *AS* 25, 1975, 85 vdd.

Res. 2

Bütün bunlardan sonra görülüyor ki Yeşilalç'taki anıtsal niş, steller, merdivenler ve önündeki platformla birlikte bir kompleks meydana getirmektedir, ki bu kompleksin büyük bir «kutsal alan» olduğu açıktır³⁶. Yeşilalç, Meherkapı'da görüldüğü gibi, yalnızca anıtsal bir kaya nişinden ibaret olmayıp, burada büyük bir kutsal

36 van Loon 1966, 54'te Yeşilalç'ın bir açık hava tapınağı olabileceğine işaret etmektedir. Daha önceleri E.M. Wright (*JNES* 2, 1943, 186, not 64) Yeşilalç kutsal alanını bir Asur tapınağı kalıntısı olarak nitelemişti.

alan ile karşılaşılmaktadır. Bu durumda biz şöyle bir öneri ileri sürmek istiyoruz : Önceden de bilindiği üzere, Urartu yazıtlarında adı çok sık geçen *KÁ* ideogramı³⁷ kapı şeklindeki anıtsal nişleri ifade etmekte, *su-si* ise kutsal alan anlamına gelmekte ve Yeşilaliç yazıtında esas niş ile (= *KÁ*) birlikte tüm kompleksi ifade etmektedir. Nitekim, beşinci satırda *KÁ* ideogramının yinelenmiş olması da bu varsayımımızı destekler mahiyettedir. Öyle anlaşılıyor ki burada *KÁ*, *su-si* içindeki bir parçayı ifade etmektedir ve bu da muhakkak ki dikdörtgen şekilli anıtsal niş olmalıdır. Bütün bunlardan sonra şunu belirtebiliriz : *su-si*, bir tapınak ya da kutsal yapı tipini belirlemek için değil, fakat belki tapınağı da içine alan kutsal alanların yani temenos sahasının tümü için kullanılmış bir terim olmalıdır.

Yeşilaliç anıtsal nişinin üst kısmında 0.50 m genişliğinde ve ortalama 0.10 m derinliğinde, kayaya oyulmuş, hat şeklinde düz bir oyuk yer almaktadır (Res. 1). Bunun, Urartu kaya mimarisinde paralellere rastladığımız, yağmur ve kar sularının akışını düzenleyen bir su oluğu olarak kullanılmış olması çok mümkündür³⁸.

Yeşilaliç kutsal alanının yaklaşık olarak 100 m batısında, ortalama 80-90 m yüksekliğindeki bir kayalığın üzerinde ise ufak bir kaleye ait kalıntılar yer almaktadır (Lev. III, VII/3). Kalenin üzerinde yükseldiği kayalık, batı ve güneyden Sallahane deresinin bir kolu olan Pagan ya da Aşuryan çayı ile çevrilmekte, kayalığın doğu tarafı da güney ve batı tarafla birlikte, tırmanılması olanaksız bir şekilde yükselmektedir. Nitekim, bu yüzden kalenin doğu, batı ve güney taraflarında hiç bir tahkimat izine rastlanılmaz. Kalenin tırmanılmaya elverişli tek yeri olan kuzeydoğu tarafta ise, kayalara oyulmuş sur temel yuvaları görülür. Esasen doğa tarafından çok iyi tahkim edilmiş bir yerde kurulmuş bulunan kale, ayrıca kuvvetli bir savunma sistemine hiç bir gereksinme göstermez. Bu nedenle, kalenin eteklerinde yaptığımız araştırmalarda yıkılmış sur taşlarına dahi rastlanılmamıştır.

Kayalığın üzerinde yer alan kale, kuzey-güney yönünde 60-70 m, doğu-batı yönünde ise ortalama 20 m uzunluğa sahiptir. Kalenin üzerinde hemen her tarafta ağır bir yangın ve tahribatın izleri ilk

37 HChI 234'te Urartu yazıtlarında adı çok geçen ve *KÁ* adı verilen kapıların bazılarının ahşap malzeme kullanılarak yapılmış olduğu ileri sürülür, ki bu çok mümkündür.

38 Krşl. W. Kleiss, *İstMitt* 18, 1968, res. 7; ay.yaz. *AMI N.F.* 6, 1973, res. 35.

bakışta belli olmaktadır; tepede, kerpicin yanması nedeniyle meydana gelen bir kızıl renk egemendir.

Kalenin en ilginç yönü, Urartu kalelerinin vazgeçilmez bir ögesi olan ve içlerinde şarap, zahire vb. şeyler depo edilen büyük boydaki pithosların tamamen doğal kayaya oyulmuş olmasıdır (Lev. VIII/1-2). Bilindiği gibi, birçok Urartu kalesinde, içlerinde sıra-sıra pithosların yer aldığı depolar ya da mahzenler gün ışığına çıkarılmıştır³⁹. Ancak Yeşilalç kalesi, boyutları bakımından, fazla sayıda pithosu barındırabilecek büyük depo binalarının yapımına elverişli değildir. Bu yüzden pithos şeklinde ve pithos görevi yapan zahire çukurları kalenin uygun kayalık kısımlarına ve ortadaki yerleşme alanının kenarlarına serpiştirilmiştir (Lev. III); yalnız kuzey taraftaki üç tanesi yanyana dizilmiş (Lev. VIII/1), geri kalanlar ise teker teker yerleştirilmiştir (Lev. VIII/2). Kuzey taraftaki üç zahire çukurunun ağız çapları 0.90 m'den 0.60 m genişliğe değin değişmekte, derinlikleri ise 3.50 m'yi bulmaktadır. Her zahire çukuru gayet iyi bir kaya işçiliğine sahiptir ve öteki Urartu merkezlerinde ele geçirilmiş terrakota pithoslardan, çok büyük boyutlu olmalarıyla ayrılmaktadır⁴⁰. Böylece, az sayıdaki pithosta çok miktarda erzak ya da şarap depo edilerek, bu küçük alandan azamî şekilde yararlanılma yolunda başarılı bir adım atılmıştır.

Kalenin güney eteklerinde, Pagan çayının hemen hemen 2.00 - 3.00 m yukarısında ise yine tümüyle kayanın oyulması sonucu oluşturulmuş, derin bir kuyu yer alır (Lev. VIII/3); bu kuyunun taşla örülmüş büyük bir benzerine, Patnos yakınındaki Giriktepe'de rastlanmaktadır⁴¹. Ortalama 3.00 m çapında ve bugün görülebilen kısmıyla 13-15 m derinliğindeki kuyu, Yeşilalç kalesinin su gereksinimini karşılamaktadır. Ancak kale ile su kuyu arasında direkt bir ilişkinin var olup olmadığı da saptanmış değildir.

Kale üzerinde ve eteklerde az sayıda Urartu keramik parçaları görülür; ayrıca geç devirlere ait keramiklere de rastlamak mümkündür. Ancak bu duruma karşın kalenin geç devirde iskân edildi-

39 Bk. J.J. Klein, *AS* 24, 1974, not 8.

40 Altuntepe pithoslarının yüksekliği 2.00 m'den fazla değildir: bk. T. Özgüç, *Altuntepe II*, res. 35.

41 Bk. K. Balkan, *Atatürk Konferansları* 1963, res. 2.

ğini gösteren başka hiç bir iz de yoktur. Öyle anlaşılıyor ki Yeşilalıç kalesi geçirdiği ağır tahripten sonra bir daha iskân edilmeden günümüze değin gelmiştir.

Bilindiği gibi, başkent Tuşpa'dan başlayıp, Urartu devletini doğuya bağlayan iki anayoldan biri kuzeyden, Erçek Gölü ve Özalp - Örenburç (eski Satmanis) üzerinden Kotur'a varmakta⁴²; ötekiyse güneyden, Gürpınar-Hoşap üzerinden Başkale, Yüksekova ve Kelişin geçidine doğru uzanmaktadır⁴³. Her iki yol üzerinde de önemli Urartu kaleleri sıralanmışlar ve bu yolları kontrol altına almışlardır. İşte, Yeşilalıç kalesi önünden geçen yol da bu iki anayolu birbirine bağlayan yolların en önemlisini meydana getirmektedir. Ayrıca, Yeşilalıç, Tuşpa'dan başlayıp, güneydoğu yönünde uzanarak İran'a ulaşan en kısa ve elverişli bir yolun da üzerinde yer almaktadır (Lev. I). Bu bakımdan da stratejik yönden büyük bir önem taşımaktadır. Bölge herne kadar çok engebeli bir görünüme sahipse de yol ortalama 100 m'lik bir meyil seviyesine sahiptir ve kullanılmaya fazlasıyla elverişlidir (Lev. II).

Yukarıda Yeşilalıç kalesinin ağır bir tahrip geçirdiğini belirtmiştik. Ancak, bu tahribatın hangi güç tarafından yapıldığı konusunda, elimizde şimdilik herhangi bir belge yoktur. Fakat, Sargon II'nin M.Ö. 714 yılındaki sekizinci seferi sırasında adını verdiği, Özalp'ten Erçek Gölü'ne değin uzandığı kabul edilen *Armarili* / *Armarialî* ya da *Aramaili* eyaleti⁴⁴ Yeşilalıç'ı da içine alıyorsa, o zaman bu tahribatın Sargon tarafından yaptırılmış olması kuvvetle muhtemeldir. Çünkü, Sargon'un bu Urartu eyaletinde birçok kenti ve bir Haldi tapınağını yakıp yıktığı bilinmektedir⁴⁵. Örneğin, bu eyalete dahil olarak adları geçen önemli kentler şunlardır : *Bubuzi*, *Hundur*⁴⁶, *Alê*, *Sinişpalâ*, *Siniunak*, *Arna*, *Şarnî*, Ursa'nın baba kenti

42 E. Wright, *JNES* 2, 1943, not 64'te Kotur vadisini izleyen yolun çok hafif bir meyille Yeşilalıç'ın yanına değin geldiğine işaret etmektedir.

43 Bk. Lehmann-Haupt 1926, 307 vd.; Burney 1957, 43; Burney-Lang 149.

44 Thureau-Dangin 1912, IX; Lehmann-Haupt 1926, 319; Burney 1957, 38; J.V. Kinnier-Wilson, *Iraq* 24, 1962, 107; van Loon 1966, 26; Burney-Lang 153; karşı. W. Kleiss, *İstMitt* 19/20, 1969/70, 130 vdd.

45 Thureau-Dangin 1912, satır 269-279; LAR II, 20, 165.

46 Burney 1957, 38'de *Hundur*'u Yukarı Anzaf olarak tanımak isterse de bu kamımızca pek mümkün değildir.

Arbu ve Sarduri'nin baba kenti *Riar*. Sargon bu eyalete dahil bir de dağ adı vermektedir ki Burney, *Ubianda* adını taşıyan bu dağın Irgat Dağı olabileceğini kabul etmiştir⁴⁷. Sargon bu dağın eteklerinde yer alan 7 kale ve 30 köyü tahrip ettikten sonra batıya doğru ilerleyerek, *Armarili* eyaletine dahil öteki önemli iki kent olan *Arbu* ve *Riar* ile bunların etrafındaki yedi civar kent ile tanrı Haldi'ye ait bir tapınağı tahrip ettiğini bildirmektedir⁴⁸. Burney'in *Ubianda* olarak tanımak istediği Irgat Dağı, Erçek Gölü'nün güneyinde ve *Armarili* eyaletinin batı sınırında yer almaktadır. Halbuki Sargon bu dağı geçtikten sonra başka kentleri de tahrip ettiğini bildirdiğine göre *Ubianda* Irgat Dağı olamaz. Çünkü Sargon, Erçek Gölü'nün belki doğu kıyısına bile gelmeden kuzeye dönmüş ve buradan da *Aidai* eyaletine girmiştir⁴⁹. Nitekim Sargon II'ye ait kayıtlarda Erçek Gölü dikkati çekecek şekilde belirtilmediği için, Asur ordusunun Erçek Gölü'ne değin ilerleyip ilerlemedikleri konusu çok şüphelidir. Yeşilalıç'ın, Urartular çağında *Ubianda* dağının batısında olması gereken *Arbu* ve *Riar* kentleriyle aynı bölgede yer almış bulunması ve burada yer alan *su-si*'nin Sargon'un sözünü ettiği Haldi tapınağı ya da kutsal alanı olması mümkündür.

Bu kısa araştırmamız sonucunda şunu belirtebiliriz : İşpuini ile Menua'nın ortak krallıkları sırasında yapılmış bulunan Yeşilalıç ve Meherkapı anıtsal kaya nişleri içindeki yazıtlarda Urartu krallığındaki dinsel reformlar hakkında bilgi verilmektedir. Bilindiği gibi, Meherkapı yazıtı tamamen bir «kurban nizamnamesi» niteliğini taşımaktadır. Aynı şekilde Yeşilalıç yazıtında «0 (=İşpuini) yeni kurban adakları için nizamname düzenledi» denilmekle İşpuini'nin dinsel reformlarından söz edilmektedir. Ancak Meherkapı yazıtında Menua'nın, babasının yanında tam bir ortak kral olarak belirtilmiş olmasına karşılık, Yeşilalıç'ta durum bundan farklıdır ve İşpuini'nin öneminin belirtilmesine azamî özen gösterilmiştir. Bu şekildeki yazıtlar daha çok baba-oğulun ortak krallıklarının ilk yıllarında, yani Menua'nın yönetime tam olarak ağırlığını koyamadığı bir zamanda yapılmış olmalıdır. Nitekim, İşpuini-Menua ortak kral-

47 Burney 1957, 38.

48 Thureau-Dangin 1912, satır 277-278; LAR II, 165.

49 Thureau-Dangin 1912, satır 280; LAR II, 165-166.

lığının ilk yıllarına ait olduğu kabul edilen Kelişin ve Kalatgah yazıtlarında da durum Yeşilaliç'takine benzemektedir⁵⁰. Buradan hareketle, Yeşilaliç kaya nişinin, İşpuini-Menua ortak krallığının başlangıç yıllarında ve Meherkapı'dan biraz daha önce yapılmış olabileceğini kabul ediyoruz.

Ayrıca Yeşilaliç yazıtından anlaşılacağı üzere, Meherkapı kurban nizamnamesi tüm Urartu ülkesi ve kutsal alanları için değil, büyük bir olasılıkla yalnızca başkent Tuşpa için hazırlanmıştır. Çünkü, Yeşilaliç kurban nizamnamesinde tanrılara sunulan kurbanlık hayvanların sayıları, Meherkapı listesinde verilen sayılara hiç uymamaktadır. Bir karşılaştırma için aşağıdaki tabloya bakınız :

	<i>Meherkapı</i>		<i>Yeşilaliç</i>	
Haldi'ye	17 boğa	34 koyun	1 boğa	1 koyun
Haldi KÁ'sine	1 boğa	2 koyun	—	1 koyun
Haldi silahlarına	1 boğa	2 koyun	—	1 koyun
Uarubani'ye	1 inek	1 koyun	1 inek	—

Görüldüğü gibi, bu küçük karşılaştırma bize İşpuini ve Menua'nın, büyük bir olasılıkla başkent için ayrı ve öteki kutsal alanlar için ayrı sayılar içeren bir kurban nizamnamesi hazırlatmış olduklarını göstermektedir. Herne kadar Meherkapı yazıtında *Nişi*, *Kumenu* ve *Ardi(ni)* gibi kentlerin adları geçiyorsa da, bunların aynı zamanda başkent Tuspa'da ibadet gören şehir tanrıları oldukları açıktır.

50 Bk. M. van Loon, *JNES* 34, 1975, 204.

URARTIAN SACRED AREA AND FORTRESS AT YEŞİLALIÇ

Veli Sevin — Oktay Belli

Works on the Urartian culture in Eastern Anatolia has been going on since the 19th century. Particularly during the recent years, we have begun to have more reliable knowledge about this culture with the help of steadily increasing publications. Researchs have been carried out in Van and around the Van region in which two capital cities of Urartu are located. There is however, only incorrect, incomplete, and insufficient knowledge, as will be seen later, about Yeşilaliç which is quite important from the viewpoint of Urartian civilization.

The fortress and sacred area of Yeşilaliç are situated 60 km to the east of Van, as the crow flies, and to the south of Özalp¹. Yeşilaliç is connected to Van by a 92 km long stabilized road via Özalp² (Pl. I). The fortress and sacred area, about 1 km to the south of modern Yeşilaliç (formerly Pagan), are on the Özalp - Hoşap and Hoşap - Kotur roads³, which are no longer important, and are situated at the southern foot of Nazarabad mountain, 2 546 m, 600 m to the north of the mentioned roads (Pl. II, III, IV/1). This place (Yeşilaliç) is mentioned as *Ashotakert* or *Aschrut-Darga* in Armenian texts.

---

1 Yeşilaliç village and ruins, were visited (in 1970) by O. Belli. Later, in August, 1972, Afif Erzen and the writers of this article surveyed the area. We are grateful to Prof. Afif Erzen who has supervised the present study.

2 Yeşilaliç may be reached through Emek, Gültepe, Bağrıaçık (Pars) and Akgöl starting from Özalp.

3 O. Blau, Dr. Auriema's Reiserouten in Kurdistan, *Peterman Geographische Mitteilungen* 1863, 166.

It is generally accepted that Prof. Joseph Wunsch was the first person who had found the monumental niche of Yeşilalıç⁴. During this visit of June 6th, 1882 the duplicate of the inscription in the niche was made, and following this the Yeşilalıç inscription was published by D.H. Müller in 1886⁵, and later was visited by W. Belck⁶ and Lehmann-Haupt⁷. During his systematic survey of the Van region, C.A. Burney has neither visited Yeşilalıç nor mentioned it in his publication⁸. Still, these early outers have paid attention only to the inscription and have not given any detailed information about the fortress and sacred area. For example, Lehmann-Haupt, who had thoroughly explored the Van region, suffices to report that Ashotakert is situated on the road from Özalp to Hoşap⁹. Considering the lack of information about this place we have decided to write this article on the Yeşilalıç fortress and the sacred area.

One should consider that the Yeşilalıç ruins consist of two parts; «the sacred area» and «the fortress».

The sacred area, about 100 m to the east of the fortress, is situated at the foot of a rocky cliff, and faces the south and can be seen from the road with its magnificent view (Pl. IV/1-2). Rectangular monumental niche was carved on the rock surface and bordered by a stepped frame (Pl. IV/3). In front of this niche, which is 1.30 m deep, there is a platform, again carved into the rock. This little platform and the niche behind the platform can be reached from the south by stairs cut into the rocks (Fig. 1; Pl. IV/3; V/1, 3). As may be understood clearly, this monumental niche is quite similar to the famous *Meherkapı* niche, also known as the «Gate of

4 J. Oppert, *ZA* 2, 1887, 105; Lehmann-Haupt 1926, 38; HChI, 4, Nr. 8.

5 Die Keilinschrift von Aschut-Darga, *Denkschriften der Wiener Akademie der Wissenschaften* 36, 1886, 1-13; despite our effort we could not find and read this article. But as understood from the review of this article by J. Oppert (*ZA* 2, 1887, 105-108) and from D.H. Müller's reply (*ZA* 2, 1887, 223-236), Müller had only worked on the inscription and ignored the archaeological remains.

6 *Verhandlungen der Berliner Anthropol. Gesell. (Zeitschrift f. Ethnol.)*, 1893, 79.

7 Lehmann-Haupt 1926, 38.

8 Burney 1957, 37-53; *AS* 10, 1960, 177-196.

9 Lehmann-Haupt 1926, 38.

Mithra» at the foot of the Zimzim mountain, west of Toprakkale¹⁰ (Pl. V/2, 4). Yet, the Yeşilalıç niche is different from Meherkapı in respect of the platform, and rock cut steps reaching the platform. When we compare the dimensions of the two niches, we find out that the Yeşilalıç niche is about 1.00 m higher than that of Meherkapı :

	<i>Yeşilalıç</i>	<i>Meherkapı</i>
Exterior frame	: 5.10 x 2.40 m	4.10 x 2.61 m
Middle frame	: 4.80 x 1.80 m	3.85 x 2.13 m
Interior frame	: 4.60 x 1.20 m	3.59 x 1.70 m

Both niches face the south¹¹.

The sacred area of Yeşilalıç, locally called «Taş Kapı» (*Stone Gate*) or «Derge-i Aşot» (*Ashot Gate* or *Gate of Ashrut*) is, and was considered as a holy-place by local people and by the Armenians. This may be understood from the existence of a number of crosses carved on smoothed rock surface.

It is possible that these door-shaped niches¹², quite peculiar to the Urartians¹³, may represent the doors going into the rocks, and according to Urartian religion, god or gods were believed to emerged from these niches¹⁴. According to the Christian legend, the Meherkapı niche is opened, every year, on the seventh day of Easter or on the day of Saint Jean festival¹⁵; according to a Turkish-Islamic legend it is considered as a «treasury-door» (*Hazine Kapısı*) and

¹⁰ The Meherkapı niche retains its importance as a holy place among the local people : See Schulz 1840, 305; *Van İl Yıllığı*, 1973, 117.

¹¹ We know two other rectangular niches similar to those at Yeşilalıç and Meherkapı, but differing from them in having relief figures : One is near Malazgirt (Burney-Lang, fig. 54), and the other is at Herir-Batas near Ruvandiz, though it is quite uncertain that the latter is Urartian (Lehmann-Haupt 1926, 276 ff.; H.Th. Bossert, *Altanatolien*, 90, fig. 1161; N.C. Debevoise, *JNES* 1, 1942, 88 ff., pl. I b.; Cf. C.A. Burney, *AS* 8, 1958, 211 ff.; Bilgiç-Ögün 1964, note 42.

¹² Scidl 1974, 116.

¹³ Beran 1961, 634.

¹⁴ Piotrovskii 1959, 225; A. Goetze, *Kleinasien*, 197; Tarhan-Sevin 1975, 407 ff.

¹⁵ Schulz 1840, 301, 305.

is believed to open every Friday¹⁶. According to another Islamic legend, it is believed that Caliph Ali's horse still lives within the door-shaped rock and the puddle of water near the door is its urine¹⁷. As can be understood from these Christian and Islamic legends, the belief, that this type of «Stone-doors» will be opened oneday, still retains its importance.

As far as we know today, this type of rectangular rock niches belong only to the reign of Ishpuini and Menua : there is one at Meherkapı near Toprakkale and another one at Yeşilaliç. The Malazgirt and Herir-Batas niches, each has a relief instead of an inscription, had influenced the later rock niches of the Phrygians¹⁸, and show different characteristics¹⁹.

There is an inscription at the top of the Yeşilaliç niche. The first five lines of this inscription are repeated between the sixth and tenth lines (Pl. V/1). The translation of it is as follows²⁰ :

- I. *To the god Haldi, sovereign, Ishpuini, son of Sarduri, (and) Menua, son of Ishpuini, built the su-si of the god Haldi.*
- II. *With the might of the god Haldi (I) Ishpuini, son of Sarduri, mighty king, great king, king of the land of Bianili, ruler of the city of Tushpa.*
- III. *He (= Ishpuini) has put in order a regulation for the new sacrifices : for the god Haldi let there be slaughtered (?) a young sheep, (and also) let a bull be brought in sacrifice to the god Haldi, a cow to the goddess Uarubani, a sheep to the KÁ of Haldi (and) a sheep to the arms of the god Haldi.*

16 *Van İl Yıllığı*, 1973, 117.

17 *ibid.* 117.

18 C.H.E. Haspels, *The Highland of Phrygia II*, 1971, fig. 159, 184.

19 Besides these rectangular rock niches there are roundtopped Urartian niches as well (See M. Riemschneider, *Das Reich am Ararat*, 1966, pl. 16; Burney-Lang, fig. 48). But these are rather problematic (Lehmann-Haupt 1926, 153; Cf. F. Schachermeyr, Tuschpa, in M. Ebert, *RV* 13, 1929, 495). It is supposed that the tradition of arched or round-topped door, which goes as far back as to the third millennium B.C. in the Near East, was introduced in to Urartu in an early date and was continued to be used in religious and civil buildings (W. Kleiss, *AMI N.F.* 5, 1972, 151, fig. 23, pl. 37/3; E. von Schuler, *ibid.* 122 ff., pl. 30/2) without a break until the 7th century B.C.: See Tarhan-Sevin 1975, 398 ff.

20 HChI Nr. 8; UKN Nr. 25.

As seen from the inscription, the sacred area of Yeşilalıç was built by Ishpuini and Menua in the last quarter of the 9th century B.C. Therefore the Yeşilalıç sacred area and the Meherkapı niche are contemporary and both were built during the co-regency of Ishpuini and his son Menua²¹. Although the names of both kings are stated at the beginning of the inscription, later the verb explaining the rules concerning ceremonial cult is in singular form. Therefore this may be taken as an indicator that the father, Ishpuini, had had more authority than his son Menua²², at least during the early years of their co-regency considering the similarity between the representation of Kelishin²³, Kalatgah²⁴ and Yeşilalıç inscriptions. Such representation cannot be found on the Meherkapı inscription.

What draws our attention to the Yeşilalıç and Meherkapı inscriptions is the fact that Ishpuini and Menua say that they had built a *su-si* for Haldi at Yeşilalıç, but a *KÁ* for Haldi at Meherkapı²⁵. As we have pointed out above, Meherkapı and Yeşilalıç are in fact two similar rectangular rock niches. In this case one wonders: why two different terms had been used for the same type of niche?

As it is known *KÁ* (reading *bābu* in Akkadian) is the ideogram for gate in Urartian cuneiform writing. On the other hand, it is accepted that *su-si* means sometimes «tent, holy place»²⁶, sometimes a «cult building» (*eine Art von Kultanlage = Gebäude*)²⁷ and sometimes an Urartian temple with a square *cella*²⁸. Some scholars identify the rectangular temple at Arin-Berd (Erebuni) as a *su-si* type temple with the help of its inscription²⁹. At the fifth line of the

21 See HChI Nr. 10; UKN Nr. 27; Cf. Piotrovskii 1959, 221; van Loon 1966, 11.

22 HChI 57, note 4; Balkan 1960, 108.

23 See HChI Nr. 9; UKN Nr. 19.

24 M. van Loon, *JNES* 34, 1975, 204.

25 HChI Nr. 10; UKN Nr. 27.

26 HChI 200, 239; Balkan 1960, 108 f.

27 Melikišvili 1971, 86; P. Hulin, *AS* 10, 1960, note 9.

28 B.B. Piotrovskii, *Urartu* (Mundi), 132, 136 and 160; B. Hrouda, *Vorderasien* I, 225, 258; at Patnos only (*É*) is used to indicate the temple: See Balkan 1960, 105.

29 K.L. Oghanesian, *Arin-Berd* I, 1961, 24 ff.; id. *Sovietskaja Arkheologii* 3, 1960, 292 ff.; Bilgiç-Öğün 1964, 109, note 32; T. Özgüç, *Altuntepe* I, 47, note 24; Cf. A. Erzen, *Türk Tarih Kongresi* 7, 1973, 68.

Yeşilaliç inscription *KÁ* of Haldi is also mentioned. So it can be seen that in the Yeşilaliç inscription both terms, *KÁ* and *su-si*, had been used.

When we compare Yeşilaliç and Meherkapı, it is seen that Meherkapı is different from Yeşilaliç in various respects, as we have stated earlier. For example, the Meherkapı niche is cut into a rock which is hard to reach, and there is neither a path nor stairs going up to the niche (Pl. VI). Whereas the situation at Yeşilaliç is completely different : the niche and the platform in front of it are easily accessible by stairs cut into the rock (Pl. IV/3; V/3). Aside from all these, below to the left of the Meherkapı niche, there are two rectangular cuts, the top one narrower than the bottom one (Pl. V/4; VI). Lehmann-Haupt identifies these niches and others similar ones as «*Opfernischen*» (sacrificial niches)³⁰. Meherkapı consists of only one big niche and sacrificial niches below it.

Six sockets used to set up stone stelae occur at the left side (east) of the «big niche». Three of them were hollowed about 7.00 m away from the «big niche», while the rest having on north-south axis take place a few meters below the extending three sockets set up on a east-west axis.

These sockets which are about 0.50 m apart from each other, roughly measure 0.30 x 0.20 m and are about 0.20 m deep (Fig. 2)³¹. First the rock surface had been worked to achieve a smooth flat surface, then the sockets had been cut into this worked surface with equal spaces between them. There are no remains of stone stelae. But it can easily be seen that the northsouth stelae face the west and the east-west ones face the south, looking towards the road. Because the stelae had been cut close to the rock surface behind them so that the sacrificial altar might have had enough space in front of them, like at Altintepe³². Looking at the harmony of the way the sockets are cut it is possible to say that both triple-stelae groups were erected at the same time. There is no mention of such

30 Lehmann-Haupt 1926, 157.

31 Cf. CIC 2, 94, fig. 15.

32 T. Özgüç, *Altintepe* II, fig. 29.

stelae named as *NA₄ puluši(e)* in Urartian language³³, because of this it is impossible to give a specific answer for the problem³⁴.

Hollows to the south and south-west of the monumental niche might have had a cultic function as it was the case in the Hittite and neo-Hittite periods³⁵.

After all these facts, it is seen that together with the stelae, stairs, and the platform in front of it, the monumental niche at Yeşilaliç forms a complex, and it is clear that this complex is a big «sacred area»³⁶. As seen above Yeşilaliç does not only comprise a monumental niche like at Meherkapı but there is also a big sacred area here. In this case, we would like to put forward a suggestion: The others suggest that, the *KÁ* ideogram³⁷, which we come across in Urartian inscriptions quite often, symbolizes door-shaped monumental niches. On the other hand, *su-si* means «sacred area» while, in the Yeşilaliç inscription, together with the actual niche (= *KÁ*), it means the whole complex. In fact, the repetition of the *KÁ* ideogram in the fifth line supports this hypothesis. It is clear that, *KÁ* is a name of one section within the *su-si*. Therefore it has to be the monumental niche in rectangle shape. So we can put forward that: *su-si* is not a term used to signify a type of temple or a sacred

33 HChI 197; Piotrovskii 1959, 229; Melikišvili 1971, 85.

34 It is known that worshipping stelae were quite common in the Urartian Kingdom (CIC 2, 118, fig. 20; Lehmann-Haupt, *Armenien* II/2, 594 and 598; Piotrovskii 1959, 229; Beran 1961, 634; T. Özgüç, *Altın-tepe* II, fig. 29 stelae, the existence of which goes back to the second millennium B.C. in Anatolia (T. and N. Özgüç, *Ausgrabungen in Karahöyük 1947*, 69 ff., pl. X/1-3; M. Darga, *RHA* 24, 1969, 16, pl. I, II/a-b), have also been found at Mari, Gezer, Hazor and Byblos, dated to the second millennium, as well (O.W. Muscarella, *JA* 75, 1971, 264). Though a bit more rough, the same type of stelae have also been found in front of the «Burned Building II» at Hasanlu. Burney wants to compare the Altın-tepe stelae with the earlier ones at Hasanlu (Burney-Lang, 149). It has been found out by with the help of Boğazköy excavations that worshipping this type of stelae also existed in Phrygia: See P. Neve, *TürkArkDerg* 18, 1969, fig. 9/a-d.

35 See D. Ussishkin, *AS* 25, 1975, 85 ff.

36 van Loon 1966, 54 remarks that Yeşilaliç might have been an open-air sanctuary. E.M. Wright (JNES 2, 1943, 186, note 64) identifies the sacred area of Yeşilaliç as the remains of an Assyrian temple.

37 In CHhI 234 he rightly points out that the doors, which were often mentioned in the Urartian inscriptions and were named as *KÁ*, were built with wooden material.

building, but is a term used for the whole of a sacred area which might have included a temple as well.

There is a rock-cut canal, 0.50 m wide, 0.10 m deep, at the top of the monumental niche. It is quite possible that it was used, as seen frequently in the Urartian architecture, to regulate rain-water which might have flowed over the monumental niche³⁸.

About 100 m to the west of Yeşilalıç sacred area and on a rocky hill which is about 80-90 m high (from plain level) there are remains of a small fortress (Pl. III, VII/3). The rocky hill on which this fortress stands is surrounded by a tributary of Sallahane stream called Aşuryan; like the south and west sides of the hill, the east side is also hard to climb. Because of this, one does not come across any traces of fortification at the east, west, and south sides of the Yeşilalıç fortress. At the north-east side of the fortress, which is the only side possible to climb, one can see in places the sockets for the foundation stones of the fortification. As can be understood, the fortress is situated at a place which is fortified actually by nature itself, and therefore does not need a strong defensive system. As a result we could not find any fallen fortification blocks at the foot of the fortress.

The fortress which is on top of the rocky hill measures 60-70 m in the north-south and about 20 m in the east-west direction. It is possible to see at a first glance that there had been extensive fire and destruction everywhere at the top of the fortress. Because all over the top of the hill, there is a redness in the soil, which is the result of burnt mudbricks.

The most interesting aspects of the fortress are the storage holes (used as *pithoi*), constant features of Urartian fortresses used for storing wine, grain, etc., cut into the natural rock. With the Urartians we come across this for the first time at Yeşilalıç fortress (Pl. VIII/1-2). As is already known, at many Urartian fortresses there have been found storage rooms with lines of regular *pithoi*³⁹. But as we have said above, Yeşilalıç fortress differs from other Urartian fortresses because of its small dimension. Therefore it must

38 Cf. W. Kleiss, *IstMitt* 18, 1968, fig. 7; id. *AMI N.F.* 6, 1973, fig. 35.

39 See J.J. Klein, *AS* 24, 1974, note 8.

have been impossible to spare large areas for storage rooms on this hill. So the storage holes have been cut at the appropriate rocky parts of the fortress and at the sides of the habitation area. (Pl. III); only three holes in the north are in line (Pl. VIII/1), the other four occur on their own. (Pl. VIII/2). The diameters of the three *pithoi* at their rim in the north vary from 0.90 m to 6.60 m, and their depths are about 3.50 m. All *pithoi* are results of very good rock working. As can be understood, these storage holes cut in the rock differ from the terracotta *pithoi*, found at other Urartian settlements, by their large dimensions⁴⁰. So by storing a lot of provisions in a few number of storage holes, maximum use was made of a small place.

At the southern foot of the fortress, about 2.00 or 3.00 m above the Aşuryan stream, there is a deep well, again cut into the natural rock (Pl. VIII/3). There is a very similar well at Giriktepe near Patnos⁴¹. Our well is about 3.00 m in diameter, 13-15 m in depth and provides the water supply of the Yeşilalç fortress. But it has not been determined whether there is a direct connection between the fortress and the well.

At the top and foot of the hill there are very few Urartian pot sherds; there are also a few sherds of later periods, though there are no traces showing that the fortress was inhabited in those times. It is also understood that Yeşilalç fortress has come to our age without having been settled in later periods.

As is known, one of the two main roads starting from Tushpa, the capital, and connecting the land of Urartu with the East, reaches Kotur from the north via Lake Erçek and Özalp-Örenburç (formerly Satmanis)⁴², and the other goes to Başkale, Yüksekova (formerly Diza), and the Kel-i-shin pass from the south via Gürpınar-Hoşap⁴³: Along both roads there are important Urartian fortresses which control them. The road which passes by Yeşilalç fortress is the most important of the roads connecting these two main ones. Yeşilalç is also on the shortest and the most convenient

---

40 The height of the *pithoi* from Altuntepe does not exceed 2.00 m: See T. Özgüç, *Altuntepe II*, fig. 35.

41 See K. Balkan, *Atatürk Konferansları* 1963, fig. 2.

42 E. Wright, *JNES* 2, 1943, note 64.

43 See Lehmann-Haupt 1926, 307 ff.; Burney 1957, 43; Burney-Lang 149.

road starting from Tushpa, stretching from south to east, and reaching Iran (Pl. I). In this respect, Yeşilaliç is strategically very important. Although the region is very mountainous this road is quite usable even today.

We have mentioned above that Yeşilaliç fortress had gone through a heavy destruction. But for the time being, nothing is known about who might have caused this destruction. But if the ancient province of *Armarili*, *Armarialî* or *Aramailî*⁴⁴, which stretches from Özalp to Lake Erçek and was mentioned by Sargon II during his campaign against Urartu in 714 B.C., includes Yeşilaliç, then it is highly possible that this destruction was made by the armies of Sargon II, because it is known that the armies of Sargon II burnt and destroyed a lot of cities and a Haldi temple in this province⁴⁵. For instance the names of the important cities mentioned within this province are these: *Bubuzi*, *Hundur*⁴⁶, *Alê*, *Şinispalâ*, *Arna*, *Şarnî*, the city of Ursa's father, *Arbu*, and city of Sarduri's father, *Riar*. Sargon gives the name of a mountain in this province, and Burney believes that this mountain which is called *Ubianda* is the present Irgat Dag⁴⁷. Sargon says that after destroying the seven fortresses and thirty villages situated at the foot of this mountain, he had advanced towards the west, and destroyed the other two important cities, *Arbu* and *Riar*, together with a temple dedicated to Haldi within the province of *Armarili*⁴⁸. Burney wants to locate *Ubianda* to the south of Lake Erçek and close to the western border of the province of *Armarili*. Since Sargon tells us that he had destroyed other cities, after passing this mountain, *Ubianda* cannot be Irgat Dag. Sargon had turned towards to the north perhaps without passing over the eastern shore of Lake Erçek, and then

44 Thureau-Dangin 1912, IX; Lehmann-Haupt 1926, 319; Burney 1957, 38; J.V. Kinnier-Wilson, *Iraq* 24, 1962, 107; van Loon 1966, 26; Burney-Lang 153; Cf. W. Kleiss, *IstMitt* 19/20, 1969/70, 130 ff.

45 Thureau-Dangin 1912, lines 269-279; LAR II, para 20, 165.

46 Although Burney (1957, 38) identifies Hundur with Upper Anzap his identification, in our opinion, seems incorrect.

47 Burney 1957, 38.

48 Thureau-Dangin 1912, lines 277-278; LAR II, 165.

he went to the province of *Aidai*⁴⁹. Besides, since Lake Erçek is not mentioned in the accounts of the eighth campaign, it is even doubtful whether the Assyrian army had advanced as far as Lake Erçek. It is quite possible that Yeşilalıç might have taken place in the area where *Arbu* and *Riar* were situated; west of the *Ubianda* Mount of Sargon II. The Yeşilalıç *su-si* may well have been «*the temple or shrine (sanctuary) of Haldi*» which was mentioned by Sargon in the accounts of his eighth campaign.

After this brief research we may say this : We can obtain very useful information about some religious reforms of the Urartian pantheon from the inscriptions carved in the monumental rock niches of Yeşilalıç and Meherkapı during the co-regency of Ishpuini and Menua.

As is known the Meherkapı inscription is completely a sacrificial regulations. Similarly, by saying «*He (= Ishpuini) has put in order a regulation for the new sacrificies*» in the Yeşilalıç inscription, a reference is made to the religious reforms of Ishpuini. Although Menua seems to have, judging from the Meherkapı inscription, equal rights as his father, this matter is quite different on the Yeşilalıç inscription, and a particular care had been given to emphasis the importance of Ishpuini for the co-regency. Infact this matter can also be seen on the Kelishin and Kalatgah inscription which were quite possibly erected during the early years of the co-regency⁵⁰. Starting from this point, we accept and suggest that the Yeşilalıç niche was built earlier than Meherkapı.

Whereas, as seen from the inscription, these regulations stated on the Yeşilalıç inscription, should not have covered all Urartian territory and sacred areas in these lands. It is quite possible that these regulations were used only for the capital city, Tushpa. A comparison between the two inscriptions may support our suggestion. For this comparison one may look at the table below :

49 Thureau-Dangin 1912, lines 280; LAR II, 165-166.

50 See M. van Loon, *JNES* 34, 1975, 204.

	<i>Yeşilaliç</i>		<i>Meherkapı</i>	
To Haldi	1 bull	1 sheep	17 bull	34 sheep
To the KÁ of Haldi	—	1 sheep	1 bull	2 sheep
To the weapons of Haldi	—	1 sheep	1 bull	2 sheep
To Uarubani	1 cow	—	1 cow	1 sheep

Also this small comparison clearly shows us that Ishpuini possibly had a regulation of sacrifices made, which had different numbers for the capital and the other areas. Although only the names of the cities *Nishi*, *Kumenu*, and *Ardini* and those of the gods who were worshipped in these cities are mentioned in the Meherkapı inscription. These gods must have been worshipped also in Tushpa, the capital city.

BİBLİYOGRAFYA - BIBLIOGRAPHY

Balkan 1960

K. Balkan, Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri — Ein urartäischer Tempel auf Anzavurtepe bei Patnos und hier Entdeckte Inschriften, *Anatolia* 5, 1960, 99-158.

Beran 1961

Th. Beran, Urartu, H. Schmökel, *Kulturgeschichte des Alten Orient* (Stuttgart 1961).

Bilgiç-Öğün 1964

E. Bilgiç ve B. Öğün, 1964 Adilcevaz Kef Kalesi Kazıları - Excavations at Kef Kalesi of Adilcevaz, 1964, *Anatolia* 8, 1964, 64-124.

Burney 1957

C.A. Burney, Urartian Fortresses and Towns in the Van Region, *Anatolian Studies* 7, 1957, 37-53.

Burney-Lang

C.A. Burney ve D.M. Lang, *The Peoples of the Hills, Ancient Ararat and Caucasus* (London 1971).

CIC

Corpus Inscriptionum Chaldicarum.

HChI

F.W. König, *Handbuch der chaldäischen Inschriften*, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8 (Graz 1955-57).

LAR

D.D. Luckenbill, *Ancient Records of Assyria and Babylonia* II (Chicago 1927).

Lehmann-Haupt 1926

C.F. Lehmann-Haupt, *Armenien einst und jetzt* II/1 (Berlin 1926).

Melikisvili 1971

G.A. Melikisvili, *Die urartäische Sprache* (Rome 1971).

Piotrovskii 1959

B.B. Piotrovskii, *Vanskoie Tsarstvo (Urartu)* (Moskva 1959).

Schulz 1840

E.F. Schulz, *Mémoire sur le Lac de Van et ses environs*, *Journal Asiatique* III/9, 1840, 257-

Seidl 1974

U. Seidl, Torschützende Genien in Urartu, *Archaeologische Mitteilungen aus Iran N.F.* 7, 1974, 115-119.

Tarhan-Sevin 1975

T. Tarhan ve V. Sevin, Urartu Tapınak Kapıları ile Anıt-sal Kaya Nişleri Arasındaki Bağını — The Relation Between Urartian Temple Gates and Monumental Rock Niches, *Bulleten* 155, 1975, 389-412.

Thureau-Dangin 1912

F. Thureau-Dangin, *Une relation de la huitième campagne de Sargon* (Paris 1912).

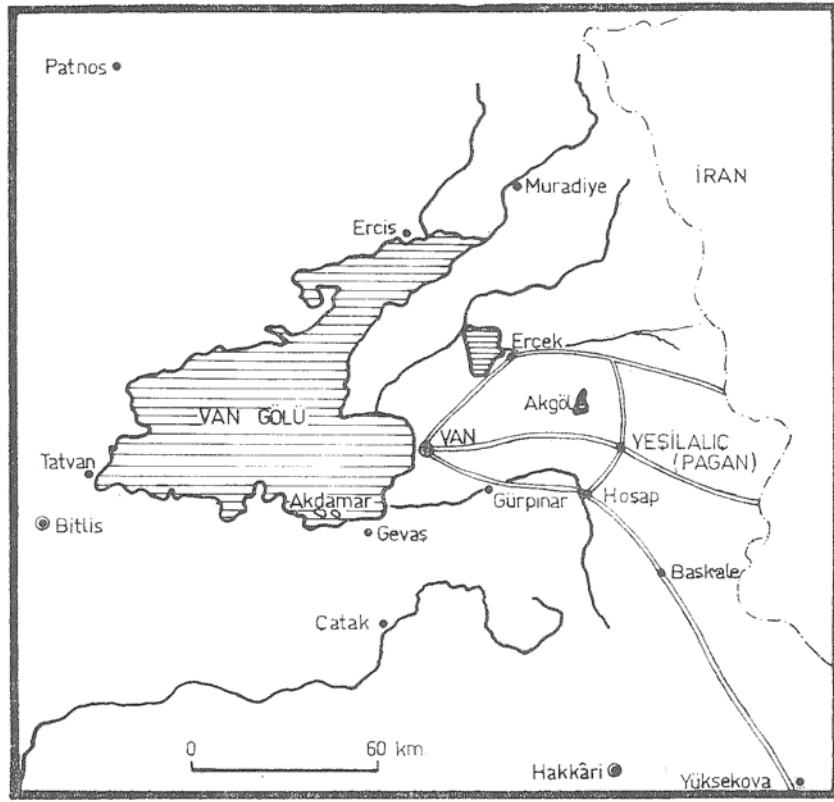
UKN

G.A. Melikisvili, *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi* (Moskva 1960).

van Loon 1966

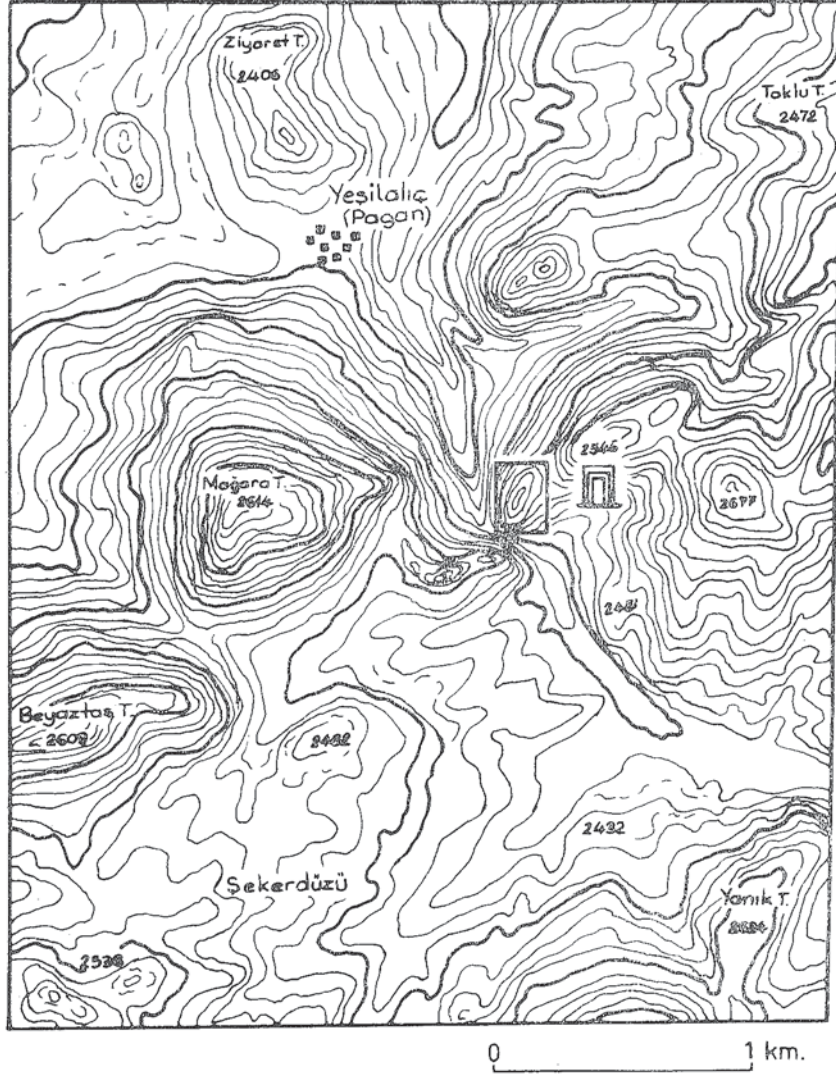
M.N. van Loon, *Urartian Art : Its distinctive traits in the light of new Excavations* (Leiden 1966).

Yeşilalıc'ın yeri ve antik yollarla ilişkisini gösterir harita.
Map shows Yeşilalıc and its connection with ancient routes.

Yeşilaliç ve yakın çevresinin topografik haritası.
Topographical map of Yeşilaliç and its close vicinity.

Yeşilalç kalesinin topografik planı.
Topographical plan of citadel of Yeşilalç.

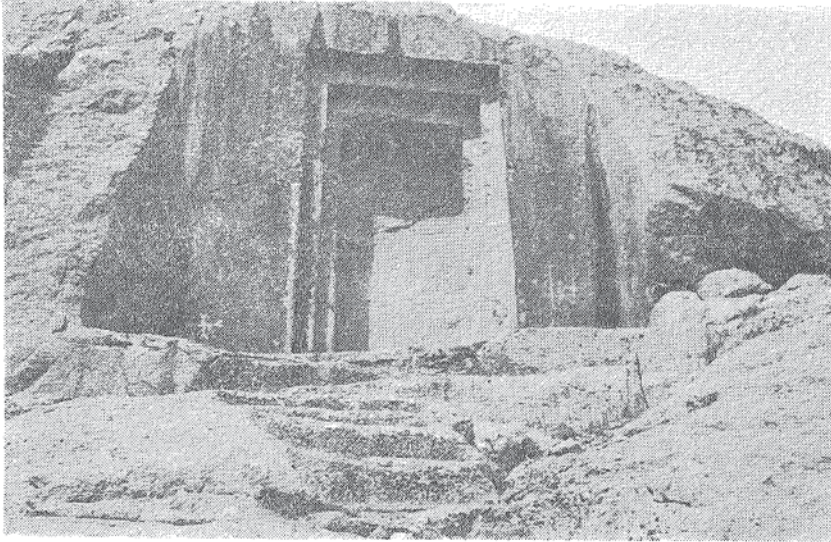

1 Anıtsal niş ve kalenin genel görünüşü (güneyden).
1 General view of the monumental rock niche and fortress as seen from south.

2 Yeşilaliç anıtsal kaya nişinin genel görünüşü.
2 View of the monumental rock niche of Yeşilaliç.

3 Anıtsal kaya nişi (güneyden).
3 Monumental rock niche from the south.

1 Yeşilalç anıtsal kaya nişinden detay.
1 Monumental rock niche of Yeşilalç
(detail).

2 Meherkapı anıtsal kaya nişinden detay.
2 Monumental rock niche of Meherkapı
(detail).

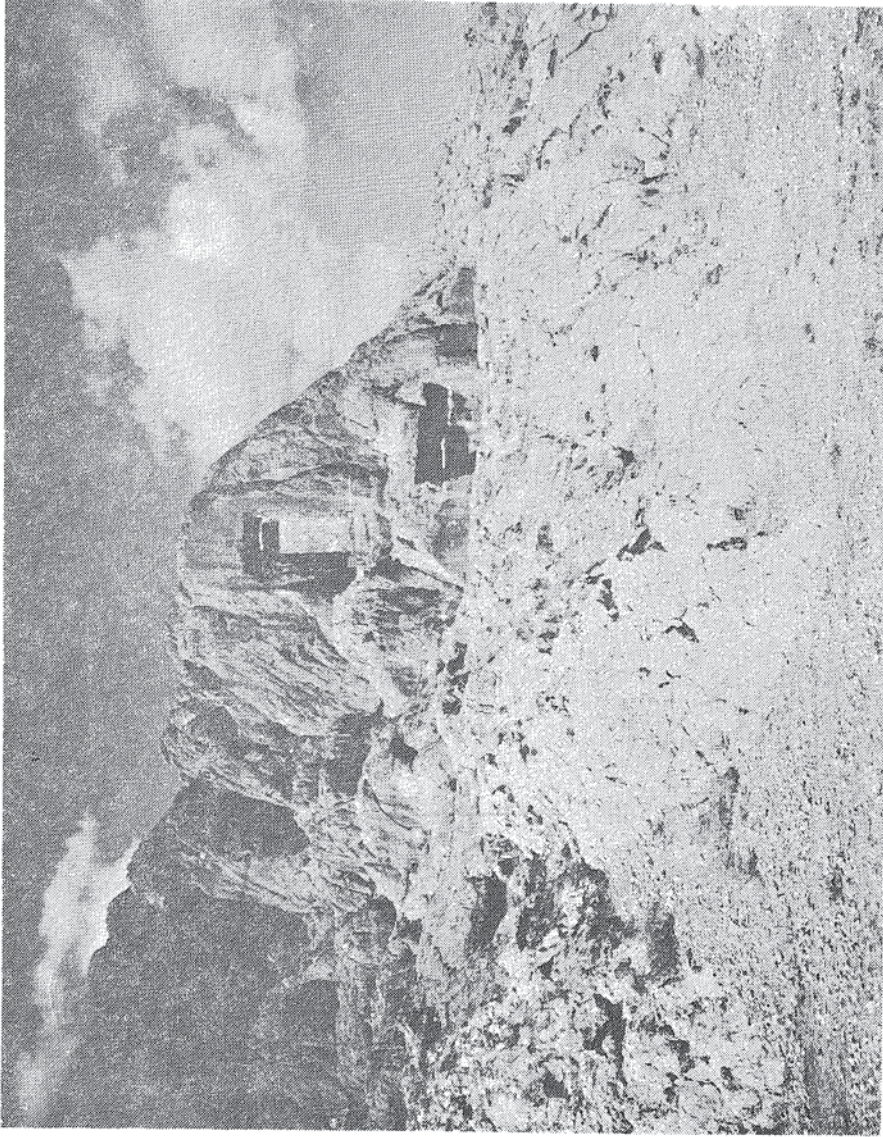

3 Anıtsal niş ve kaya basamakları
3 Monumental niche and rock
steps.

4 Meherkapı kaya nişinin genel görünüşü.
4 General view of the monumental niche
of Meherkapı.

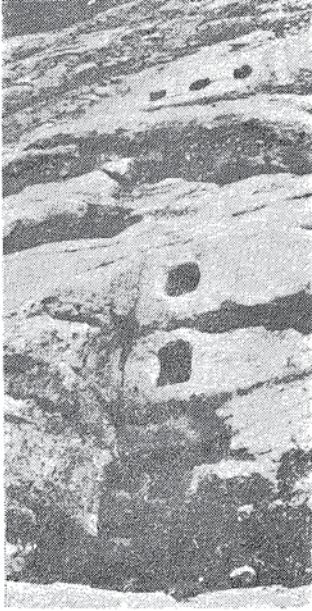

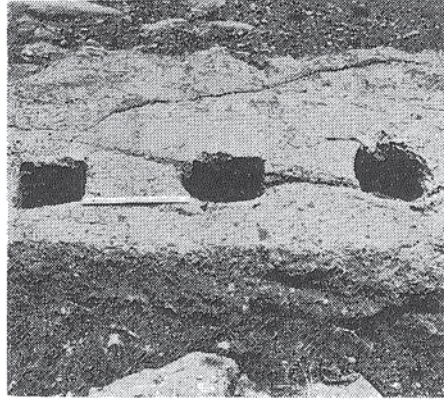
Meherkapı kaya nişinin genel görünüşü.
General view of the rock niche of Meherkapı.

1 Yeşilalıç'tan stel yuvaları
1 Sockets for stelea at Yeşilalıç.

2 Yeşilalıç stel yuvalarından detay.
2 Sockets for stelea at Yeşilalıç (detail).

3 Yeşilalıç kalesinin genel görünüşü.
3 General view of Yeşilalıç fortress.

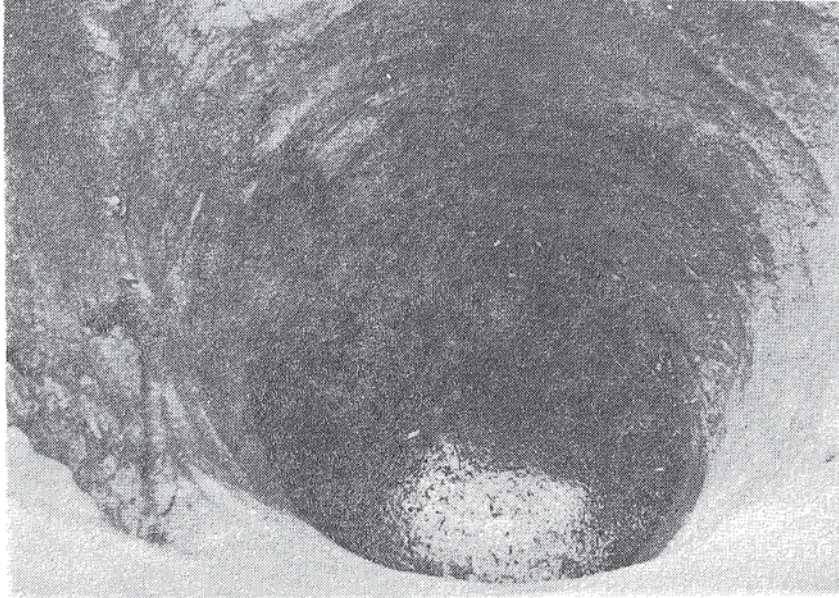

1 Yeşilalıç'tan erzak çukurları.
1 Storage holes at Yeşilalıç.

2 Yeşilalıç'tan erzak çukuru.
2 Storage hole at Yeşilalıç.

3 Yeşilalıç'taki kuyunun görünüşü.
3 A view from the well at Yeşilalıç.